

Η εφαρμογή του νόμου «περί προικοδότησης»
στην επαρχία της Πάτρας:
κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις*

Η ΜΕΛΕΤΗ ΑΥΤΗ ΕΣΤΙΑΖΕΙ ΣΤΗΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗ του νόμου του 1835 «περί πολιτικών προικοδοτήσεων των ελληνικών οικογενειών» στην επαρχία Πατρών, ως τμήμα μιας ευρύτερης «αγροτικής πολιτικής» την οποία εγκαινιάζει το καθεστώς του Όθωνα. Σ' αυτό το πλαίσιο περιλαμβάνονται νόμοι που ακολούθησαν αυτόν του 1835, όπως αυτός περί «φθαρτών κτημάτων» του 1836 ή ο νόμος των «φαλαγγιτικών προικοδοτήσεων», οι οποίοι λειτούργησαν συνοδευτικά στο αρχικό νομοθετικό σώμα. Στόχος της εργασίας είναι να μελετήσει, μέσω αυτής της εφαρμογής του νόμου του 1835, την αγροτική δομή της επαρχίας Πατρών, επιχειρώντας να αμφισβητήσει ερμηνευτικά σχήματα καθολικής αξίας που μεταχειρίστηκαν μελετητές για να προσεγγίσουν την κοινωνική δομή της περιοχής. Η άκριτη υιοθέτηση της ύπαρξης πελατειακών σχέσεων συναλλαγής μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, της ατονόμησης της πολιτικής, της κυριαρχίας της μικρής ιδιοκτησίας δεν

* Η παρούσα μελέτη στηρίζεται σε προηγούμενες εργασίες (Σ. Κουτροβίδης «Εφαρμογή του νόμου της προικοδότησης του 1835: οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις. Η περίπτωση των Βραχναίικων», στο Κ. Παπαγιαννόπουλος, (επιμ.), *Βραχναίικα και Μονοδένδρι, Αρχαιολογία του Τοπίου και τοπική Ιστορία*, Πάτρα, υπό έκδοση, και του ίδιου *Η εφαρμογή του νόμου της προικοδότησης στην επαρχία της Πάτρας, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1999.

συμβάλλει στην κατανόηση των, ενίοτε, αντιφατικών όρων λειτουργίας μιας αγροτικής κοινωνίας. Η επιλογή μελέτης της επαρχίας της Πάτρας και όχι αποκλειστικά του ημιαστικού ή αγροτικού χώρου έγινε με βάση την άποψη ότι η οικονομική δομή της περιοχής οργανώθηκε πάνω στη βάση μιας αδιάσπαστης ενότητας, της πόλης και της υπαίθρου. Καταλυτικός παράγοντας σε αυτή την ενότητα ήταν η ύπαρξη της εμπορευματικής καλλιέργειας της σταφίδας.

Ο νόμος «περί πολιτικής προικοδοτήσεως» του 1835 υπήρξε η πρώτη ουσιαστική απόπειρα διανομής «εθνικών γαιών» εκ μέρους της Αντιβασιλείας. Ο νόμος περιλάμβανε παραχωρήσεις γαιών έναντι ορισμένου τιμήματος και ονομάστηκε νόμος «περί πολιτικών προικοδοτήσεων», καθώς αποτέλεσε μια μορφή «προίκας» της Αντιβασιλείας προς τον ελληνικό λαό, ως αντάλλαγμα του αγώνα του και της προσφοράς του, κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821.

Η εκποιούμενη έκταση στην επαρχία της Πάτρας άγγιξε συνολικά τα 19.612 στρέμματα, αξίας περίπου 1.877.323 δρχ. (Πίνακας 1).¹ Ο μελετητής McGrew παραθέτει συνολικά στοιχεία, αν και διαφορετικά από τα δικά μας, σχετικά με την παραχωρούμενη εθνική γη, καθώς βασίζεται σε άλλου τύπου πηγές,² ενώ και οι υπόλοιποι μελετητές που α-

1. Στην επαρχία Πατρών, με Βασιλικό Διάταγμα του 1835, σχηματίστηκαν εννέα δήμοι: Πατρών, Φαρών, Μεσσάτιδος, Δύμης, Τριταίας, Ευρυμάνθειας, Παναχαιών, Ερινεού, Αργυραίων. Το 1841, με Β. Διάταγμα, τμήματα των δήμων Αργυραίων και Ευρυμάνθειας ενσωματώθηκαν στους υπόλοιπους δήμους, ενώ και οι δήμοι Μεσσάτιδος και Παναχαιών, από το 1836, είχαν ήδη συγχωνευτεί στο δήμο Πατρών. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Ε. Σκιαδάς (*Ιστορικό Διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912, Σχηματισμός- εξέλιξη- πληθυσμός-εμβλήματα*, Αθήνα, 1994, σ. 221), με το νέο διάταγμα η επαρχία περιλάμβανε τους δήμους Πατρών, Φαρών, Δύμης, Ερινεού και Ευρυμάνθειας.

2. Η πηγή που χρησιμοποιήσαμε για να μελετήσουμε το θέμα περιλαμβάνει σημαντικό αριθμό παραχωρητηρίων. Επιλέξαμε να ασχοληθούμε μόνο με τη μελέτη των στοιχείων που αφορούσαν την περιοχή της επαρχίας Πατρών. Πρόκειται για ιδιαίτερα πλούσιο και ανεκμετάλλευτο υλικό, από το οποίο μπορούμε να

ναφέρονται στο θέμα αναπαράγουν τις δικές του εκτιμήσεις. Μέσω της έρευνάς μας, επιχειρήσαμε να απαντήσουμε σε ερωτήματα όπως η έκταση της εθνικής γης που παραχωρήθηκε ανά οικισμό, το ύψος των τιμών, αλλά και το «είδος» των οικογενειών και των κοινωνικών ομάδων που επωφελήθηκαν μέσω της διαδικασίας των πλειστηριασμών που προέβλεπε η εφαρμογή του νόμου. Επιπλέον, εξετάστηκαν τα είδη καλλιέργειας και η μορφή εκμετάλλευσης της γης, αμέσως μετά την επανάσταση. Μια εργασία αυτού του είδους προϋποθέτει την επεξεργασία ενός ικανού αριθμού ποσοτικών δεδομένων, τα οποία μπορούν να μας οδηγήσουν στη διατύπωση ασφαλών, ποιοτικών συμπερασμάτων.

Επιλέξαμε να εξετάσουμε την εφαρμογή του νόμου στην περιοχή της επαρχίας της Πάτρας, διότι σε αυτήν διανεμήθηκε η μεγαλύτερη σε έκταση εθνική γη, μετά την επαρχία της Ηλείας, και η περιοχή έχει ήδη προκαλέσει το ενδιαφέρον της επιστήμης, άρα έχουμε σχηματίσει μια εικόνα σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας των οικονομικών και κοινωνικών δομών στην περιοχή. Ο τρόπος εφαρμογής επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις στον νομό. Τα συμπεράσματα που προέκυψαν από τη μελέτη του υλικού θίγουν πολλές και

συναγάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα. Η πλειονότητα των παραχωρήσεων καταγράφεται από τις υπηρεσίες του Ελεγκτικού Συνεδρίου το 1858, στοιχείο που ερμηνεύεται ως απόπειρα των Μεγάλων Δυνάμεων να ελέγξουν τα δημοσιονομικά ζητήματα του ελληνικού κράτους, μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου. Η οριστική καταγραφή της τελικής επικύρωσης των συμβολαίων από το Ελεγκτικό Συνέδριο γίνεται με καθυστέρηση τουλάχιστον δεκαπέντε χρόνων, ακολουθώντας σχετικά πιστά τη συχνότητα πραγματοποίησης των δημοπρασιών, μέσω των οποίων γίνονταν οι παραχωρήσεις. Η πολιτεία επέλεξε τη διαδικασία των δημοπρασιών ως τρόπο παραχώρησης των εθνικών γαιών σε όσους ενδιαφέρονταν, σ' αντίθεση με τους νόμους παραχώρησης των εθνικών γαιών και φυτειών του 1871, όπου επιλέχθηκε η τιμή να δοθεί μέσω εκτίμησης. Οι τιμές που όρισαν οι επιτροπές εκτίμησης της αξίας της εθνικής γης με βάση τους νόμους υλά και τπς στα 1871 υπήρξαν κατώτερες των τιμών της εθνικής γης που παραχωρήθηκε μέσω του νόμου της προικοδότησης. Το υλικό αυτό απόκειται μικροφωτογραφημένο στο Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης (ΙΑΕΤΕ).

ενδιαφέρουσες πτυχές της αγροτικής οικονομίας και κοινωνίας, μεταβάλλοντας σε ορισμένο βαθμό τις παλαιότερες, κυρίαρχες σκέψεις και απόψεις.

Εξάλλου, η έρευνα των δεδομένων, σχετικά με τη δημογραφική εξέλιξη στην επαρχία της Πάτρας, στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, συνέβαλε στην καλύτερη κατανόηση των όρων με βάση τους οποίους εφαρμόστηκε ο νόμος. Για παράδειγμα, υψηλές τιμές παραχώρησης εθνικών γαιών παρατηρήθηκαν σε οικισμούς της παράλιας ζώνης των πεδινών περιοχών. Αυτό μας κάνει να καταλήγουμε στην υπόθεση πως πρόκειται για εδάφη που προορίζονταν για την καλλιέργεια σταφίδας.³ Οι περιοχές αυτές αποτέλεσαν χώρους έλξης πληθυσμιακών πλεονασμάτων από τους ορεινότερους οικισμούς στους πιο πεδινούς. Η μελέτη λοιπόν των δημογραφικών στοιχείων, παρά τις επιφυλάξεις μας σε σχέση με την ακρίβειά τους και την αποσπασματικότητά τους, αναδεικνύει με έμμεσο τρόπο τη δημογραφική αύξηση στους τόπους υποδοχής, στις περιοχές δηλαδή όπου συγκεντρώθηκε το μεγαλύτερο ενδιαφέρον σχετικά με την αγορά εθνικής γης. Ένας σημαντικός λόγος μετακίνησης πληθυσμιακών πλεονασμάτων στις παραπάνω περιοχές υπήρξε και η εύρεση εργασίας. Η έλλειψη εργατικών χεριών και η αύξηση της ζήτησης στην καλλιέργεια της σταφίδας φαίνεται να συνδέεται με τη γεωγραφική μετακίνηση και τη δημογραφική αύξηση, κάτι που αναγνωρίζεται από τους περισσότερους μελετητές, όταν εξετάζουν ανάλογα ζητήματα της εποχής.⁴ Οι έποικοι αυτών των πεδινών περιοχών απασχολήθηκαν κυρίως ως μισθωτοί ή ως εμφυτευτές στα σταφιδοχώραφα,⁵

3. «Ιδίως η σταφιδάμπελος αγαπά τας προς την παραλίαν γαίας, όπου η θερμοκρασία είναι πάντοτε ηπιωτέρα, και τας ευαέρους πεδιάδας και χαμηλάς υπωρείας», γράφει ο Μανουήλ Χαιρέτης στη μελέτη του με τίτλο: *Καλλιέργεια της Σταφιδάμπελου, η κυρίως καλλιέργεια*, τυπ. Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνα 1883, σ. 35.

4. Βλ. Ν. Μπακουνάκης, *Πάτρα 1828- 1860: Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995, σ. 126.

5. Η εμφύτευση συνιστούσε τον πλέον διαδεδομένο τρόπο καλλιέργειας των

Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΠΕΡΙ «ΠΡΟΙΚΟΔΟΤΗΣΗΣ»

συμβάλλοντας στην εκχέρσωση σημαντικών εκτάσεων εθνικής γης και στην εμφύτευσή τους με σταφίδα.

Στα στοιχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου καταγράφεται το είδος της εθνικής γης που παραχωρείται. Υπάρχουν έξι είδη εθνικής γης: «γαία», «αγρός», «σταφίδααγρός», «οικόπεδο», «υδρόμυλος» και «γήπεδο». Τα τρία πρώτα παραπέμπουν σε γεωργική χρήση, τα «οικόπεδα» σε αστική χρήση και τα δύο τελευταία σε «βιοτεχνική-βιομηχανική» χρήση. Η διαφοροποίηση ανάμεσα στα δύο πρώτα είδη βασιζόταν στο είδος των καλλιεργειών. Με τον όρο «αγρός» εννοούνται συνήθως μικρά τμήματα γης, μάλλον ποτιστικά, στα οποία καλλιεργούνταν κυρίως κηπευτικά προϊόντα και προσφέρονταν σε αρκετά υψηλές τιμές.

Το μεγαλύτερο μέρος της παραχωρούμενης εθνικής γης (15.593 στρέμματα) ανήκει στο είδος των «γαιών», ενώ οι «αγροί» καλύπτουν έκταση 3.155 στρεμμάτων. Το μεγαλύτερο ποσοστό «γαιών» και «αγρών» παραχωρείται στο δήμο των Πατρών, όπου υπολογίζεται ότι τα παραπάνω προσεγγίζουν τα 8.785 και 1.414 στρέμματα αντίστοιχα. Ακολουθεί ο δήμος Φαρών, στον οποίο παραχωρούνται εθνικές «γαίες» συνολικής έκτασης 3.194 στρεμμάτων, ενώ «αγροί» μόλις 875 στρεμμάτων. Υπάρχει και μια άλλη κατηγορία γης, οι «σταφίδααγροί», που καλύπτουν μόλις 64 στρέμματα στο σύνολο της εθνικής γης (Πίνακας 2). Αγορές «σταφίδααγρών» εντοπίζονται κυρίως στην περιοχή των Εγλυκάδων, οικισμού κοντινού στην πόλη της Πάτρας, αφού εκεί εκποιούνται 45 στρέμματα.

Η κατηγορία των «γηπέδων» κάλυπτε 342 στρέμματα, ενώ τα «οικόπεδα» 34 στρέμματα συνολικά. Όσον αφορά στο είδος των γηπέδων πραγματοποιήθηκαν 7 παραχωρήσεις με μέση έκταση τα 48 στρέμμα-

μεγάλων ιδιοκτησιών. Εδώ, ο κτηματοδότης παραχωρεί έναν αγρό χέρσο και οι καλλιεργητές – εμφυτευτές τον φυτεύουν, καταβάλλοντας ως αντάλλαγμα στον ιδιοκτήτη το 1/3 ή 1/4 της σοδειάς τους. Υπήρχε επίσης διαδεδομένη η μορφή, όπου μετά την εμφύτευση ο εμφυτευτής λαμβάνει ένα τμήμα της αρχικής ιδιοκτησίας, βλ. Θ. Καλαφάτη, *Αγροτική Πίστη και Οικονομικός Μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*, τ. Β', Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1991, σ. 101.

τα. Πρόκειται για μεγάλα κτήματα που προορίζονταν για χώρους κατασκευής βιοτεχνικών μονάδων, κυρίως όμως για αποθήκες. Τέτοιου είδους χώροι προσείλκυσαν το ενδιαφέρον σημαντικών εκπροσώπων των οικονομικά εύρωστων οικογενειών, όπως του Ζαΐμη, του Γερούση, του Σωτηριάδη. Τα δύο τελευταία «είδη» γης παρουσίαζαν το κοινό χαρακτηριστικό των υψηλών τιμών στις οποίες αγοράζονταν η εθνική γη. Η απόκτηση μεγάλων «αστικών» οικοπέδων σε κεντρικά σημεία της πόλης από γνωστές οικογένειες συνιστούσε μια προσπάθεια επικύρωσης της οικονομικής δύναμης και του κύρους που αυτές διέθεταν. Σε σύνολο 81 παραχωρούμενων οικοπέδων, τα 80 εντοπίστηκαν στο δήμο Πατρών. Η αξία ενός οικοπέδου που βρισκόταν εντός του σχεδίου πόλεως ήταν κατά 10-20 φορές υψηλότερη από την αξία ενός αγροκτήματος.⁶ Αντίθετα, οι υδρόμυλοι παραχωρήθηκαν στο δήμο Τριταίας, στοιχείο που ερμηνεύεται από τον ορεινό χαρακτήρα του εδάφους στην περιοχή. Επομένως, ο νόμος πέρα από το γεγονός ότι συνέβαλε στην εκχέρσωση σημαντικών εκτάσεων γης και στην καλλιέργεια τους με σταφίδα επιτάχυνε την αστικοποίηση της πόλης.

Κατ' αρχάς, ο νόμος «περί πολιτικής προικοδοτήσεως» ουσιαστικά αναπαρήγαγε την ήδη διαμορφωμένη κατάσταση γαιοκτησίας. Κατά τα πρώτα έτη εφαρμογής του (1835-1837) οι εκπρόσωποι των ισχυρών κοινωνικών στρωμάτων αύξησαν τις ιδιοκτησίες τους και επένδυσαν κεφάλαια σε γαίες αποδοτικές, που εντοπίζονταν κοντά στην πόλη της Πάτρας, ενώ τα επόμενα έτη, μετά το 1838 περίπου, «μικρομεσαίοι», κυρίως, κτηματίες, μικρότερης οικονομικής δύναμης, πλειοδοτούσαν σε γαίες εκτός του δήμου των Πατρών.⁷ Χαρακτηριστική και συνάμα αποκαλυπτική υπήρξε η περίπτωση των Γερούσηδων, γνωστών εμπόρων

6. Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 99.

7. Η διάκριση των κοινωνικών ομάδων γίνεται μέσω της μελέτης των στοιχείων που εντοπίζονται στους καταλόγους ενόρκων και οι οποίοι δημοσιεύονται στα Φ.Ε.Κ. 12/10/1851 και του 23/9/1866. Το αρχειακό υλικό που καταγράφεται στους καταλόγους ενόρκων σύμφωνα και με τις πληροφορίες του Ν. Μπακουνάκη, (αυτόθι, σ. 70) αναδεικνύει την οικονομική ισχύ ενός σημαντικού αριθμού αν-

με καταγωγή από την περιοχή της Σμύρνης, οι οποίοι, αναζητώντας χώρο μετεγκατάστασης, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η αγορά αποδοτικής έγγειας ιδιοκτησίας σήμαινε για την οικογένεια την εξασφάλισή της ως προς την «κατάσταση», την «ύπαρξη» και την «υπόληψή» της. Η έννοια της «κατάστασης» φαίνεται να είχε κοινωνικό περιεχόμενο και αναφερόταν στη συμμετοχή της οικογένειας στο σύνολο των διοικητικών και ευρύτερα κοινωνικών δραστηριοτήτων. Η έννοια της «ύπαρξης» αναφερόταν στην οικονομική επιβίωση της οικογένειας σε ένα καινούργιο περιβάλλον, όπως ήταν αυτό της Πάτρας, αν και αυτή δεν τίθεται σε αμφιβολία. Ο τρίτος όρος είναι η «υπόληψη» που παρέπεμπε στο συμβολικό επίπεδο, δηλαδή στον κοινωνικό ρόλο που έχει η οικογένεια ως εγγυητής της κοινωνικής συνοχής.⁸

Η αρχική καθυστέρηση που εντοπίστηκε στην εφαρμογή του νόμου έκανε την πολιτεία να δημοσιεύσει τον Νοέμβριο του 1835 ως «παράρτημα» στο νόμο της προικοδότησης την «Διασάφιση» και μέσω αυτής να δημοσιοποιήσει τον ακριβή τρόπο παραχώρησης των εθνικών γαιών αλλά και τις ιδεολογικές προθέσεις των εμπνευστών του νόμου. Μετά το νόμο «περί προικοδότησης» ακολούθησαν σε σύντομο χρονικό διάστημα άλλοι δύο νόμοι που, όπως θα δούμε παρακάτω, σχετίζονταν με αυτόν, ο νόμος περί «Φθαρτών κτημάτων», τον Νοέμβριο του 1836 και ο νόμος των «περί προικοδοτήσεως Φαλαγγιτών», τον Ιανουάριο του 1838.

θρώπων. Τα εισοδηματικά τους στοιχεία, αν και δεν είναι ακριβή, αναδεικνύουν μια εικόνα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της πατριάικης κοινωνίας.

8. Η πληροφορία βασίζεται στη διδακτορική διατριβή της Μ. Χ. Χατζηϊωάννου, *Ο εμπορικός οίκος Γερούση 1823-1870, από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα 1989, σ. 15.

ΣΤΑΘΗΣ ΚΟΥΤΡΟΥΒΙΔΗΣ

ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΓΑΙΩΝ ΜΕΣΩ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΠΡΟΙΚΟΔΟΤΗΣΕΩΝ: ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο νόμος «περί προικοδότησης» προέβλεπε την παραχώρηση γαιών μέσα από τη διαδικασία των πλειστηριασμών, αφού πρώτα η διορισμένη επιτροπή της πολιτείας προσδιόριζε το προς παραχώρηση κτήμα και τα ακριβή γεωγραφικά του όρια. Η επιτροπή αποτελούνταν από επαρχιακούς και κρατικούς υπαλλήλους, ανάμεσα στους οποίους συμμετείχαν ο οικονομικός επίτροπος και ο έπαρχος. Ο οικονομικός επίτροπος εκπροσωπούσε τα συμφέροντα του κράτους, ενώ ο έπαρχος εκπροσωπούσε τα συμφέροντα των προικοδοτούμενων. Η επιτροπή προχωρούσε σε εκτίμηση ύστερα από αυτοψία, σύμφωνα με την οποία υπολογιζόταν η τιμή εκκίνησης του πλειστηριασμού με βάση τα παρακάτω στοιχεία: το είδος της καλλιέργειας, την απόδοση της γης, την έκτασή της, τον χαρακτήρα του κτήματος (φθαρτό ή όχι) κ.ά. Έπειτα αναλάμβανε την υποχρέωση να εκδώσει πιστωτικά γραμμάτια ύψους 2.000 δρχ. για κάθε δικαιούχο.

Υπολογίσαμε, καταρχήν, τη συνολικά παραχωρούμενη έκταση και μελετήσαμε 10 οικισμούς τους οποίους επιλέξαμε με βάση δύο κριτήρια: α) τον συνολικό αριθμό παραχωρούμενων στρεμμάτων, αφού συμπεριλάβουμε τους οικισμούς στους οποίους παραχωρήθηκαν τουλάχιστον 200 στρέμματα και β) τον συνολικό αριθμό παραχωρήσεων, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στους οικισμούς, στους οποίους πραγματοποιήθηκαν το λιγότερο 10 παραχωρήσεις. Ο βασικός πόλος έλξης των «αγοραστών» υπήρξε ο δήμος της Πάτρας, στον οποίο παραχωρήθηκε περίπου το 54% της συνολικής εθνικής γης. Ακολούθησε ο δήμος Φαρών με ποσοστό 21%. Τρίτος σε σειρά ήταν ο δήμος Δύμης με ποσοστό 12,3%. Έπειτα μελετήθηκε η αξία της γης και εξετάστηκε η κάθε περίπτωση οικισμού ξεχωριστά. Η εικόνα που περιγράψαμε αντιστρέφεται πλήρως στους ορεινότερους δήμους, για παράδειγμα στο δήμο Ευρυμανθείας, στον οποίο παραχωρούνται μόλις 198 στρέμματα εθνικής γης σε πολύ χαμηλές τιμές, σε 11 μόλις παραχωρητήρια. Η διαδικασία των πλει-

στηριασμών ευνόησε όσους διέθεταν κεφάλαια ή είχαν τη δυνατότητα να υποθηκεύσουν μέρος της ακίνητής τους περιουσίας. Η παραχώρηση σημαντικών αδιάθετων εκτάσεων γης συνέβαλε στη διαδικασία εκχέρσωσης και καλλιέργειάς τους με κορινθιακή σταφίδα. Οι αγορές των πιο αποδοτικών εκτάσεων εθνικής γης εντοπίζονται ιδιαίτερα στην ευρύτερη περιοχή του δήμου της Πάτρας και στην παράλια ζώνη, ενώ, όσο απομακρυνόμαστε από αυτήν, οι τιμές εκποίησης παρουσιάζονται χαμηλότερες και δίνεται η δυνατότητα σε χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα να αγοράσουν εθνικές γαίες.

Τα μέλη των τοπικών ελίτ, δηλαδή των πρώην προκρίτων και εμπόρων, επωφελήθηκαν αρχικά από τις παραχωρήσεις εθνικών γαιών. Οι τροποποιήσεις που επιβλήθηκαν στο νόμο της προικοδότησης, εξαιτίας της έκδοσης των δύο άλλων νόμων (περί «Φθαρτών κτημάτων» και «Φαλλαγγιτών»), άλλαξαν τα δεδομένα, όχι όμως σε σημαντικό βαθμό, καθώς δεν ανέτρεψαν την ήδη υπάρχουσα εικόνα της γεωργικής εκμετάλλευσης, τουλάχιστον στην περιοχή που μας ενδιαφέρει. Μετά το 1838, άλλαξε ο χώρος ζήτησης των εθνικών γαιών, καθώς στράφηκε αλλού το ενδιαφέρον των αγοραστών. Επίσης, εμφανίστηκαν και άλλα κοινωνικά στρώματα, εκτός των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων, να συμμετέχουν στις διαδικασίες πλειστηριασμών για την αγορά εθνικών γαιών.

Η πρώτη αλλαγή αφορούσε την τροποποίηση της φορολογίας, καθώς, με βάση το νόμο περί «Φθαρτών κτημάτων» του 1836, επανήλθε η δυνατότητα πληρωμής των φόρων με τη μορφή του φυσικού φόρου, της δεκάτης, αντί του καινοπαγούς σταθερού χρηματικού φόρου 3% επί της αξίας της γης που είχε επιβληθεί με το νόμο της «προικοδότησης» του 1835. Η δυνατότητα καταβολής των φόρων μέσω της φυσικής δεκάτης, παρά τα προβλήματα που δημιουργούσε στο δημόσιο, ευνοούσε την οικονομική θέση των μικροϊδιοκτητών.⁹ Η δεύτερη σημαντική αλ-

9. Με το φόρο της δεκάτης οι χωρικοί φαίνεται πως πλήρωναν περισσότερο. Η σε είδος όμως φορολόγηση δεν επηρεαζόταν από την κίνηση των τιμών και τις τυχόν 'παγίδες της εμπορευματικής οικονομίας', σε αντίθεση με τον χρημα-

ΣΤΑΘΗΣ ΚΟΥΤΡΟΥΒΙΔΗΣ

λαγή φαίνεται ότι συνδεόταν με το νόμο περί «φαλαγγιτών» του 1838, σύμφωνα με τον οποίο, όσοι διέθεταν φαλαγγίτικα γραμμάτια, είχαν τη δυνατότητα να τα χρησιμοποιήσουν για την εξόφληση χρεών από τις αγορές εθνικών γαιών σύμφωνα με το νόμο της «προικοδότησης» (Πίνακας 3).¹⁰

Η μελέτη του υλικού της «προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών» στην επαρχία της Πάτρας αναδεικνύει το γεγονός ότι οι παραχωρήσεις εθνικών γαιών έκτασης μέχρι 10 στρεμμάτων αποτελούσαν το μεγαλύτερο ποσοστό των κλήρων που παραχωρήθηκαν, ενώ η συχνότητα παραχώρησης αυξήθηκε κατακόρυφα μετά το 1839, με επίκεντρο το δήμο των Φαρών (Πίνακας 3). Ο μέσος όρος έκτασης ανά παραχωρητήριο στο συγκεκριμένο δήμο υπολογίστηκε σε 10,40 στρέμματα σε σύνολο 393 παραχωρητηρίων.

Η ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΤΩΝ ΣΤΟΧΩΝ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΤΗΣ ΠΡΟΙΚΟΔΟΤΗΣΗΣ

Το παράδειγμα της Πάτρας δεν έχει καθολική αξία. Ωστόσο, η μελέτη εφαρμογής του αγροτικού νόμου στην επαρχία Πατρών κατέδειξε αντι-

τικό φόρο, ο οποίος ήταν ανεξάρτητος από την απόδοση γης, επομένως σε πολλές περιπτώσεις γινόταν δυσβάσταχτος. Με βάση αυτή τη διάταξη, ο καλλιεργητής, αγοραστής της πρώην εθνικής γης διατηρούσε το δικαίωμα της επιλογής στη φορολόγηση.

10. Οι Γ. Κοφινάς και Ι.Δ. Παναγιωτόπουλος (*Κώδιξ της περί δημοσίων κτημάτων Νομοθεσίας μετά Διοικητικής και Δικαστικής Νομολογίας*, Αθήνα, 1898, σ. 190) αναφέρουν ότι: «με Διάταγμα στις 17 Απριλίου 1835 εγκρίνομεν ότι εκείνοι των φαλαγγιτών, οίτινες κατά τους ορισμούς του από 13 Ιανουαρίου τ.ε. νόμου απέκτησαν, ή θέλουν αποκτήσει εθνικόν κτήμα, δύνανται να εξοφλήσωσιν, αντί δια μετρητών το εις το 2 εδάφιον του 3 άρθρου εκείνου του νόμου, σημειωμένον περιπλέον, κατά τους όρους του από 13 Νοεμβρίου 1836 περί εκποιήσεως εθνικών κτημάτων, και του από 26 Μαΐου 1835 και 13 Νοεμβρίου 1836 περί προικοδοτήσεως των πολιτών νόμου, εάν οι ειρημένοι θεωρούνται, κατά την

Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΠΕΡΙ «ΠΡΟΙΚΟΔΟΤΗΣΗΣ»

φράσεις και προβλήματα άλλων αναλυτικών προσπαθειών καθολικής εμβέλειας. Οι σκέψεις που ακολουθούν δεν συγκροτούν επεξηγηματικό πλαίσιο για ολόκληρη την αγροτική κοινωνία κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Απαιτείται, επομένως, μια συστηματική μελέτη ανάλογων φαινομένων εφαρμογής του ίδιου ή αντίστοιχων νόμων στις υπόλοιπες περιοχές, ώστε να αποκτήσουμε μια συνολικότερη εικόνα για τις δομές της αγροτικής οικονομίας και κοινωνίας.

Οι δύο κυρίαρχες απόψεις στην ελληνική ιστοριογραφία σχετικά με τη διανομή της εθνικής γης σχετίζονται με τα ανωτέρω συμπεράσματα: πρώτον, ότι η εθνική γη συνιστούσε ένα «απέραντο λιβάδι» που, εάν είχε διανεμηθεί με ευνοϊκότερους όρους, θα μπορούσε να αλλάξει την πορεία της αγροτικής οικονομίας και, δεύτερον, ότι οι πρώην πρόκριτοι βγήκαν από την επανάσταση χωρίς κεφάλαια, με αποτέλεσμα να στραφούν στην πολιτική. Κανένα από τα δύο συμπεράσματα δεν φαίνεται να ισχύει. Εθνική γη μοιράστηκε, αλλά τα αποδοτικότερα κτήματα διανεμήθηκαν ανάμεσα στους οικονομικά ισχυρούς και, βέβαια, δεν άλλαξε η δομή της αγροτικής οικονομίας. Μόλις, δηλαδή, δημοσιεύτηκε ο νόμος, μέλη των πρώην προκρίτων και εμπόρων έσπευσαν να αγοράσουν τις αποδοτικότερες γαίες (Πίνακας 3). Παράλληλα, όμως, οι αγορές αυτές οδήγησαν σε μεγάλη συγκέντρωση γης (Πίνακας 3). Με βάση τις διατάξεις του νόμου, ορισμένα μέλη του ανώτερου κοινωνικού στρώματος συγκρότησαν σχετικά μεγάλες γαιοκτησίες και αγόρασαν αστικά οικοπέδα, ως ένδειξη πλουτισμού αλλά και σύμβολο προβολής σε μια κοινωνία που ραγδαία άλλαζε και μετεξελισσόταν. Η αλλαγή αυτή οφειλόταν στο ρόλο που αποκτούσε η πόλη εξαιτίας της σχέσης της με την ενδοχώρα και τις σταφιδοφόρες περιοχές.

Το κυρίαρχο κοινωνικό στρώμα στην περιοχή αποτελούνταν από τους εμπόρους και τους γαιοκτήμονες. Η κοινωνική ομάδα των εμπόρων εμ-

έννοιαν του διαληφθέντος από 26 Μαΐου 1835 νόμου ως πατέρες οικογενειών και είναι καταχωρισμένοι ως πολίται του δήμου, εις τον οποίον έχουσι το κτήμα των οι φαλαγγίται [...]

φρανίζεται να κυριαρχεί σταδιακά στο οικονομικό πεδίο, εξαιτίας του εμπορευματικού χαρακτήρα της αγροτικής οικονομίας της πόλης της Πάτρας. Η ισχυρή οικονομική δύναμη τους επέτρεψε να διατηρούν μια δανειοληπτική ικανότητα πολύ μεγαλύτερη από τις άλλες κοινωνικές ομάδες, ενώ μπορούσαν εύκολα να προχωρήσουν σε ρευστοποιήσεις.

Μελετήσαμε την οικονομική ισχύ και περιουσία των μελών που συμμετείχαν στο νόμο της προικοδότησης και ταυτίσαμε μέλη των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων με βάση τα στοιχεία που εντοπίσαμε στους καταλόγους ενόρκων. Μας δόθηκε, επίσης, η ευκαιρία να παρακολουθήσουμε τους όρους με τους οποίους συμπληρώθηκαν οι κατάλογοι ενόρκων, καθώς, πέρα από την εικόνα της κοινωνίας που παρουσίαζαν, απηχούσαν κυρίαρχες ιδεολογικές αντιλήψεις. Όσοι από τις κοινωνικές ομάδες των εμπόρων και των κτηματιών καταγράφηκαν στους καταλόγους ενόρκων φαίνεται ότι διατηρούσαν σημαντική ακίνητη περιουσία στην επαρχία της Πάτρας. Παράλληλα, στις περισσότερες των περιπτώσεων, οι δραστηριότητες υπήρξαν κοινές. Η εμπορική τους δράση εκτεινόταν από την παραγωγή του προϊόντος της σταφίδας μέχρι τη διάθεσή της στην κατανάλωση στις ευρωπαϊκές αγορές.

Ο αριθμός των μικρών ιδιοκτητών εντοπιζόταν στους καταλόγους ενόρκων σε οικισμούς εκτός του δήμου Πατρών. Οι κάτοχοι μικρών ιδιοκτησιακών στοιχείων αναφέρονταν συνήθως ως «γεωργοκτηματίες». Μετά το 1850, παρατηρήθηκε η είσοδος στο κυρίαρχο κοινωνικό στρώμα προσώπων τα οποία προέρχονταν από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Η ενασχόλησή τους με επαγγέλματα που απέκτησαν ιδιαίτερη αξία μέσω της αστικοποίησης της πόλης δείχνει το επίπεδο της κοινωνικής εξέλιξης. Η διάκριση της μεγάλης από τη μεσαία και τη μικρή ιδιοκτησία βασίζεται στον προβληματισμό που διατύπωσε και ανέπτυξε ο Θανάσης Καλαφάτης στη μελέτη του για την περιοχή της Αιγιαλείας.¹¹ Η οικονομική κατάσταση των μικρών ιδιοκτητών τους εξανάγκασε να δουλέψουν ως μισθωτοί σε άλλες ιδιοκτησίες γης. Οι ενδείξεις που εντοπί-

11. Θ. Καλαφάτης, *ό.π.*, σ. 317.

ζουμε από την μέχρι στιγμής έρευνα στα υποθηκοφυλακεία και στα συμβολαιογραφεία μας οδηγούν στην ακόλουθη υπόθεση εργασίας: οι μικροϊδιοκτήτες δεν μπόρεσαν σε σταθερή βάση να αντεπεξέλθουν στις απαιτήσεις των καλλιεργειών τους και εξαναγκάστηκαν να πουλήσουν τη γη τους σε ιδιαίτερα χαμηλές τιμές. Πρόκειται για υπόθεση στην οποία καταλήγουν και άλλοι μελετητές, τονίζοντας την αδυναμία των μικροϊδιοκτητών-κατόχων εκμεταλλεύσεων γης να συντηρηθούν από αυτές τις καλλιέργειες.¹² Την ίδια στιγμή πλήθαιναν οι φωνές διαμαρτυρίας από τις εφημερίδες, οι οποίες ζητούσαν από το δημόσιο να μην καταδιώκει όσους καθυστερούσαν τις δόσεις και τους τόκους από την αγορά των εθνικών γαιών.¹³

Το ιδεολογικό πλέγμα και οι στόχοι του νόμου διαφωτίστηκαν μέσω της «διασάφησης», που δημοσιεύτηκε τον ίδιο χρόνο με το βασικό νομοθετικό πλαίσιο μετά την αρχική αποτυχία. Οι στόχοι περιλάμβαναν κυρίως δύο στοιχεία: από τη μια τη δημιουργία μιας κοινωνικής τάξης μικροκαλλιεργητών, υποστηρικτών του καθεστώτος του Όθωνα, προκειμένου να συμβάλει στη μείωση των κοινωνικών εντάσεων στη χώρα,¹⁴ και από την άλλη την παραχώρηση γαιών προς εκμετάλλευση με ευνοϊκούς όρους για το δημόσιο. Άλλωστε, ο νόμος απαντούσε στο μόνιμο παράπονο των χωρικών ότι η γη που κατείχαν και καλλιεργούσαν

12. Η αδυναμία των μικροϊδιοκτητών να συνεχίσουν να καλλιεργούν τα κτήματα τους αφήνεται να εννοηθεί από τον Χ. Λυριντζή (*Το τέλος των τζακιών, κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, υποσημείωση 24, σ. 110), όταν τονίζει πως η μεγάλη ιδιοκτησία υπήρξε αποτέλεσμα συνενώσεων «προϊκίων» κτημάτων και από τον Ν. Μπακουνάκη, *ό.π.*, σ. 125.

13. *Καρτερία*, 25 Οκτ. 1842.

14. Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους, φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Ι.Α.Ε.Ν-Κ.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε. (Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Νεολαίας)-(Κέντρο Εθνικών Ερευνών-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), Αθήνα 1995, σ. 21. Η Μαρία Κορασίδου εστιάζει το ενδιαφέρον της στην περίπτωση της πόλης της Αθήνας, αλλά φαίνεται ότι ανάλογα συμπεράσματα ισχύουν και στις υπόλοιπες πόλεις, όπως στην Πάτρα.

παρέμενε περιορισμένη και δεν τους παρείχε τη δυνατότητα να καλύψουν ακόμα και τις βασικές ανάγκες διαβίωσής τους. Η απόπειρα του νόμου και των εμπνευστών του να συγκροτήσουν μια «ομάδα»-τάξη μικροϊδιοκτητών φαίνεται ότι δεν απέτυχε πλήρως, αλλά τα αποτελέσματα ήταν μάλλον απογοητευτικά, καθώς παρουσιάστηκε αρκετά περιορισμένη, τουλάχιστον στην επαρχία της Πάτρας που εξετάζουμε.¹⁵

Όταν οι μελετητές αναφέρονται στην κατάσταση της γαιοκτησίας στην επαρχία, υποβαθμίζουν το γεγονός της παραχώρησης των εθνικών γαιών μέσω του νόμου του 1835. Σε συνάρτηση με την παραπάνω υποβάθμιση, στη σχετική φιλολογία διατηρεί πρωτεύουσα σημασία για την ανάλυση της περιόδου η κυριαρχία πελατειακών σχέσεων, ενώ απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στην κοινωνική διαστρωμάτωση. Με βάση τα ανωτέρω στοιχεία, μπορούμε να διερωτηθούμε για κάποιες από τις βεβαιότητες που μας κληροδότησε η ελληνική ιστοριογραφία. Για παράδειγμα, η κυριαρχία της μικρής ιδιοκτησίας ή, ακόμα, η αντιπαράθεση προκρίτων και εμπόρων, δεν προκύπτουν σαφώς και, σίγουρα, δεν ισχύουν καθολικά, καθώς εξαρτώνται από το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονται. Ως προς το πρώτο ζήτημα, δηλαδή την ισχύ της μικρής ιδιοκτησίας, η οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα παρουσιάζεται πιο σύνθετη στην περίπτωση μας, καθώς φαίνεται να συνυπάρχουν μέχρι το πρώτο μισό του 19ου αιώνα η μικρή, μεσαία και μεγάλη ιδιοκτησία. Ως προς το δεύτερο ζήτημα, η αντιπαράθεση ανάμεσα στις δύο κοινωνικές ομάδες δεν έχει οντολογική αξία, αφού σε πολλές περιπτώσεις παρουσιάζεται πλήρης ταύτιση απόψεων και συμφερόντων, ώστε να επιτύχουν τους κοινούς τους στόχους. Η στάση

15. Η αναφορά που γίνεται από μέλη της βουλής 20 περίπου χρόνια αργότερα, το 1859 όταν αναφέρονται στην αγροτική πολιτική των κυβερνήσεων μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους διαπιστώνει πως ο νόμος της «προικοδότησης» απέτυχε εξαιτίας της υπερβολικής διάθεσης των Ελλήνων να συναγωνίζονται σε δημοπρασίες, γεγονός που κατέστησε ανενεργές τις διατάξεις του. Βλ. *Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων*, 18.2.1859.

των μελών του κυρίαρχου κοινωνικού στρώματος, στην περίπτωση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 ή ακόμα η στάση της πλειοψηφίας τους κατά τη διάρκεια των επαναστατικών γεγονότων του 1862 που οδήγησαν στην εκθρόνιση του Όθωνα, υπήρξε ενδεικτική αυτής της εικόνας: εικόνα που διαπιστώνεται σε ένα σύνολο πεδίων και η οποία όμως μένει να διερευνηθεί αναλυτικότερα και να μελετηθεί συστηματικότερα. Η αντιπαράθεση αυτή δεν βασίζεται στη στροφή της ομάδας των πρώην προκρίτων προς την πολιτική ζωή του τόπου, σ' αντίθεση με τους εμπόρους. Άλλωστε η παρουσία των μελών των πρώην προκρίτων στην πολιτική ζωή του τόπου δεν συνιστούσε ένα νέο φαινόμενο, αντίθετα χαρακτήριζε τη λογική τους και διαπερνούσε συνεχώς τη συμπεριφορά τους ακόμα και πριν την επανάσταση του 1821. Οι πρώην πρόκριτοι αναγκάζονταν να δανειστούν κεφάλαια από τους νεοφερμένους εμπόρους και, επομένως, δημιουργήθηκε μια ειδική σχέση εξάρτησης ανάμεσα στα δύο κοινωνικά σύνολα. Οι μεγαλοκτηματίες, οι σταφιδέμποροι, οι κεφαλαιούχοι χρηματοδοτούσαν τις εκχερσώσεις και τις εμφυτεύσεις σταφιδαμπέλων κατά τη διάρκεια των ετών 1833-1848, όπως αναφέρεται από τον Β. Πατρώνη.¹⁶ Για να μπορεί όμως να επιβεβαιωθεί η παραπάνω σκιαγράφηση αλλά και να καλύψει ολόκληρο το μισό του 19ου αιώνα είναι απαραίτητο να συμπληρωθεί με στοιχεία σχετικά με το είδος των καλλιεργειών, τους τρόπους καλλιέργειας, τις μεταβιβάσεις των γαιών κ.τ.λ.

Εξάλλου, είναι γεγονός ότι πολλοί μικροϊδιοκτήτες εξαναγκάστηκαν να πουλήσουν τις γαίες που τους είχαν παραχωρηθεί, μη μπορώντας να αντεπεξέλθουν στις απαιτήσεις των καλλιεργειών τους. Αυτή η αλλαγή η οποία εντοπίζεται και από άλλους μελετητές σχετίζεται με σημαντικές οικονομικού χαρακτήρα διαφοροποιήσεις, οι οποίες, όμως, επηρεάζουν συνολικότερα την πολιτική και κοινωνική ζωή. Ειδικότερα, η παραπάνω αλλαγή στη ζωή των μικροϊδιοκτητών, δηλαδή η απώλεια της

16. Βλ. Β. Πατρώνης, «Η χρηματοδότηση της μονοκαλλιέργειας, αγροτική πίστη και εμπορική πίστη στην Πάτρα του 19ου αιώνα», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, 12 (1994), σσ. 55-72.

περιουσίας, διαμόρφωσε ένα εξολοκλήρου διαφορετικό πλέγμα σχέσεων εξάρτησης ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, το οποίο μένει να διερευνηθεί.

Η κοινωνική διάσταση των προβλημάτων, που ήδη έχουν θιγεί, διαπιστώνεται από τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόστηκε ο νόμος αλλά και από τα οφέλη τα οποία αποκόμισαν από την εφαρμογή του οι διάφορες κοινωνικές ομάδες. Η στρατηγική τους σχεδιάστηκε με βάση τα διαφορετικά τους συμφέροντα. Ο νόμος, πάντως, εφαρμόστηκε καθώς φαίνεται ότι βρήκε ανταπόκριση στην επαρχία της Πάτρας, σ' αντίθεση με άλλες γεωγραφικές περιοχές όπου δεν παρατηρήθηκε ανάλογη εφαρμογή. Οι λόγοι αυτής της εφαρμογής μοιάζουν να είναι πολλοί αλλά ας σταθούμε στον πιο βασικό, ο οποίος λειτούργησε σε ένα διπλό επίπεδο: πρώτον, στο είδος των καλλιεργειών στην περιοχή και, επομένως, στην εμπορευματική αγροτική παραγωγή, η οποία σταδιακά κυριάρχησε στη συγκεκριμένη επαρχία και δεύτερον, στη στάση – στρατηγική που ακολούθησαν οι κοινωνικές ομάδες της περιοχής. Σχετικά με το πρώτο επίπεδο, η διανομή και αγορά εθνικών γαιών, μέσω του νόμου της προικοδότησης, συνέβαλαν στην εκχέρσωση μεγάλων τμημάτων γης και της εμφύτευσής τους με σταφίδα.¹⁷ Αυτό προκύπτει από το ύψος των τιμών των εκτιμήσεων των γαιών που παραχωρήθηκαν στην περιοχή και από τις δραστηριότητες των αγοραστών (εμπόριο σταφίδας, δανεισμός κ.τ.λ.). Σχετικά με το δεύτερο επίπεδο, μέσα από το νόμο πρόσβλεπαν είτε στην επιβίωση (όπως είχε προαναγγελθεί μέσω του νόμου και ειδικότερα της «διασάφησης» η οποία φωτογράφιζε τους μικρούς ιδιοκτή-

17. Πρέπει να σημειωθεί ότι από πουθενά δεν προκύπτει πως η σταφίδα εξελίχθηκε, όπως κατά κόρον έχει γραφτεί και υποστηριχτεί σε μονοκαλλιέργεια στην επαρχία της Πάτρας. Πιο κοντά στην πραγματικότητα βρίσκεται ο Κ. Μοσκόφ (*Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης, η Διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα, Καστανιώτης, Αθήνα 1988*, σσ. 123-124) όταν αναφέρει ότι, «πέρα από τις σταφιδοπαραγωγικές δραστηριότητες της μέσης αγροτικής οικογένειας, υπάρχουν και ορισμένα στρέμματα με άλλου είδους καλλιέργειες».

Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΠΕΡΙ «ΠΡΟΙΚΟΔΟΤΗΣΗΣ»

τες γης) είτε στην αγορά μεγάλων τμημάτων γης από τις κοινωνικές ομάδες των προυχόντων και των εμπόρων. Η αγορά γης διασφάλισε τον κυρίαρχο ρόλο και τελικά τον έλεγχο των τελευταίων στα οικονομικά και κοινωνικά δρώμενα της περιοχής. Σε αυτό σημαντικά συνέβαλε η διαδικασία των πλειστηριασμών, η οποία φάνηκε πως επέτρεψε, σε όσους διέθεταν κεφάλαια ή είχαν τη δυνατότητα να υποθηκεύσουν σημαντικά ιδιοκτησιακά τους στοιχεία, να αποσπάσουν τα αποδοτικότερα κτήματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΣΤΑΘΗΣ ΚΟΥΤΡΟΥΒΙΔΗΣ

Δήμος	έκταση στρέμμ.	μέση έκταση στρέμμ.	αξία (δρχ.)	μέση αξία (δρχ. στρέμμ.)	πλήθος χωρίς έτος	1835	1836	1837
Δήμοι								
Χωρίς αναφορά	88	17.65	35705	405	5	63		26
Αργυραίων	257	11.69	15267	59	22	82		
Δύμης	2419	20.16	112421	46	120	1.088	9	
Ερνεού	1435	11.76	68274	48	122	533	8	17
Ευρυμανθίας	198	17.95	8055	41	11	125		
Πατρών	10.637	17.13	1,495,476	141	621	5.113	1445	648
Τριταίας	493	17.01	15.657	32	29	146	19	2
Φαφών	4.086	10.4	126.469	31	393	1.392	10	6
Σύνολο	19.612	14.82	1,877,325	96	1.323	8.541	29	1515
						0.17%	9.14%	4.21%

Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΠΕΡΙ «ΠΡΟΙΚΟΔΟΤΗΣΗΣ»

	1841	1842	1844	1847	1849	1855	1863	1864	όλα τα έτη	
	32								88	0.53%
	142	173							225	12.69%
	49	31							2 104	8.18%
	20								1 355	1.07%
	1 197	955	89		60	32	4		178	50.07%
	4								9300	2.95%
	30	205	89	7	8				4 903 836	23.14%
	1473	1364	89	7	8	60	32	4	16 575	100.00%
	8.89%	8.23%	0.54%	4.00%	5.00%	36.00%	19.00%	0.02%	100.00%	
	18.34%	16.98%	1.11%	0.09%	10.00%	75.00%	0.40%	0.05%		

ΣΤΑΘΗΣ ΚΟΥΤΡΟΥΒΙΔΗΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

έτος πλειστηριασμού	έκταση στρεμμ. αριθμός δημοπρασιών	αριθμός δημοπρασιών	μέση έκταση	<
	8540.60	512	16.68	4
1835	29.00	3	9.67	
1836	1515.28	63	24.05	
1837	697.37	45	15.50	1
1838	1554.08	98	15.86	
1839	3934.53	360	10.93	
1840	303.67	20	15.18	
1841	1473.26	107	13.77	
1842	1364.24	104	13.12	
1844	89.49	2	44.74	
1847	6.85	3	2.28	
1849	8.20	3	2.73	
1855	60.00	1	60.00	
1863	31.84	1	31.84	
1864	3.90	1	3.90	

Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΠΕΡΙ «ΠΡΟΙΚΟΔΟΤΗΣΗΣ»

Αργυραίων	Δύμης	Ερινεού	Ευρυμανθίας	Πατρών	Τριταίας	Φαρών
5	48	28	7	273	7	140
					2	1
	1	1		58		3
		1		41	1	1
7	26	18		25	3	19
7	25	60		47	12	209
	7	4	3	2	3	1
3	5	5	1	90	1	2
	8	5		80		11
				2		
						3
						3
				1		
				1		
				1		

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Πίνακας εμπόρων και ισχυρών γαιοκτημόνων

A/A	Επίθετο	Άθροισμα έκτασης	M.O. έκτασης	Αθρ. Αξίας	M.O. Αξίας	M.O. Αξίας στρέμμ.
1	Χαραλάμπους	453.02	226.51	21 003.03	10 501.52	15.51
2	Σωτηριάδης	417.96	104.49	22 700.00	5 675.00	76.09
3	Ζαίμης	404.93	44.99	43 567.95	4 840.88	440.49
4	Βαρδύνας	404.1	21.27	9 956.90	524.05	27.2
5	Οικονομόπουλος	385.31	16.05	24 521.59	1 021.73	66.16
6	Καλαμογιάδης	346.71	24.76	14 681.01	1 048.64	10.56
7	Αλεξόπουλος	298.38	29.84	22 760.00	2 276.00	86.8
8	Γιαννόπουλος	290.11	12.09	59 568.00	2 482.00	6 621.31
9	Δημητράκοπουλος	280.1	11.67	7 517.00	313.21	26.52
10	Πατρινός	258.54	9.23	16 033.38	572.62	45.87
11	Παναγόπουλος	257.43	28.6	30 509.00	3 389.89	47.72
12	Αντωνόπουλος	251.9	14.82	8 355.00	491.47	16.63
13	Σταθόπουλος	239.41	10.88	9 385.00	426.59	20.92
14	Παπαδιαμαντόπουλος	212.69	26.59	22 767.00	2 845.88	1 528.28
15	Παναγιωτόπουλος	195.64	13.97	8 488.00	606.29	33.34
16	Κανελλόπουλος	185.2	23.15	8 252.50	1 031.56	27.41
17	Χαραλάμπης	177.13	88.57	7 099.36	3 549.68	9.5
18	Γερούσης	174.18	21.77	101 187.20	12 648.40	10 523.36
19	Συνοδινός	171.61	21.45	8 680.00	1 085.00	305.63
20	Χρυσανθακόπουλος	165.07	27.51	8 160.00	360	48.06
21	Λέων	158.2	31.64	8 420.00	1 684.00	51.72

ΣΤΑΘΗΣ ΚΟΥΤΡΟΥΒΙΔΗΣ

Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΠΕΡΙ «ΠΡΟΙΚΟΔΟΤΗΣΗΣ»

A/A	Επίθετο	Άθροισμα έκπτωσης	Μ.Ο. έκπτωσης	Αθρ. Αξίας	Μ.Ο. Αξίας	Μ.Ο. Αξίας στρέψιμ.
22	Γιαννακόπουλος, Δ.	151.6	30.32	12 005.00	2 401.00	205.4
23	Βέρας	143	15.89	3 585.00	398.33	9.19
24	Μπεκιάφης	142.61	28.52	2 470.00	494	11.99
25	Κανέλλος	138.52	46.17	8 340.00	2 780.00	71.19
26	Πετσάλης	136.06	136.06	52 500.00	52.5	385.86
27	Αθανασόπουλος	135.84	19.41	4 370.00	624.29	29.74
28	Γεωργιάκόπουλος	133.39	8.34	21 011.80	1 313.24	1 472.44
29	Κωνστάκης	129.47	25.89	3 320.00	664	26.03
30	Ραυτόπουλος	129.21	32.3	23 145.00	5 786.25	10 427.28
31	Βλαχοπαπαδόπουλος	125.92	25.18	17 474.00	3 494.80	233.33
32	Κορητιάς	124.64	24.93	7 910.00	1 582.00	80.16
33	Δρακόπουλος	124.46	20.74	25 030.00	4 171.67	185.42
34	Σταυρόπουλος	123.46	15.43	4 120.00	515	23.32
35	Γιαννακόπουλος	121.84	10.15	12 660.65	1 055.05	208.73
36	Κανέλλης	119.28	39.76	5 070.00	1 690.00	41.13
37	Μπουττής	118	7.38	3 220.00	201.25	12.84
38	Καρατζάς	115.52	28.88	2 515.00	628.75	21.69
39	Ηλιόπουλος	112.26	38.42	3 613.00	1 204.33	26.84
40	Γκολφινόπουλος	111	13.88	4 145.00	518.13	12.83
41	Ειμμανουήλ	110.57	12.29	5 571.20	619.02	42.7
42	Λόντος	101.21	25.3	5 875.00	1 468.75	58.01
43	Σωτηρόπουλος	100.45	25.11	3 295.00	823.75	34.06
44	Λαμπιάδης	100	50	8 700.00	4 350.00	29